

ЮРЫДЫЧНАЯ ЛЕКСІКА СТАРАБЕЛАРУСКАЙ МОВЫ: СЕМАНТЫКА, СТРУКТУРА, ПАХОДЖАННЕ

Юрыдычная лексіка старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы – сукупнасць найменняў, якія выкарыстоўваліся ў прававой сферы Вялікага Княства Літоўскага. Права ў Вялікім Княстве Літоўскім разумелася як сістэма абавязковых сацыяльных норм, якія ўстанаўліваліся і ахоўваліся дзяржавай [12, с. 516]. Сістэма старабеларускіх юрыдычных найменняў знайшла найбольш поўнае адлюстраванне ў створаных у Вялікім Княстве Літоўскім помніках – Вісліцкім статуте 1423–1438 гг. [5], “Судзібніку Казіміра” (25 артыкулаў) [11], Статуте Вялікага Княства Літоўскага 1529 года (13 раздзелаў і 244 артыкулы) [8], Статуте Вялікага Княства Літоўскага 1566 года (14 раздзелаў і 367 артыкулаў), “Трыбунале абывацелям Вялікага Княства Літоўскага” (20 артыкулаў) [10], Статуте Вялікага Княства Літоўскага 1588 года (13 раздзелаў і 488 артыкулаў) [4, 6, 9], а таксама ў Метрыцы Вялікага Княства Літоўскага – зборы кніг, аснову якіх складаюць копіі і арыгіналы разнастайных па змесце дакументаў, што выйшлі галоўным чынам з канцылярыі Вялікага Княства Літоўскага [13]. Адметнасці развіцця і функцыянавання юрыдычнай лексікі ў беларускай мове перыяду беларускай народнасці былі падрабязна разгледжаны У.М. Лазоўскім у дысертацыі “Юрыдычная тэрміналогія ў мове беларускіх помнікаў XV–XVIII стагоддзяў” (1966) [7]¹.

Назіранні паказваюць, што ў складзе юрыдычнай лексікі вылучаюцца:

- 1) назвы судовых работнікаў: *вижь* ‘службовая асоба, абавязкам якой было засведчанне прыкмет злачынства, удзел у інвентарызацыі маёнткаў’, *возный* ‘судовы выканаўца’, *децкий* ‘пасыльны, судовы выканаўца’, *ездокъ* ‘суддзя, які выязджаў на месцы для вырашэння межавых спрэчак’, *оправца* ‘судовы выканаўца, які займаўся вышукам і затрыманнем злачынцаў’, *подсудокъ* ‘памочнік суддзі’, *прокураторъ* ‘прафесіянальны адвакат, прадстаўнік стараны ў судовым працэсе’, *речникъ* ‘адвакат, павераны’, *судья* ‘суддзя’ і

¹ Трэба дадаць, што тэматычныя групы лексікі старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы даследавалі, напрыклад, В.А. Бекіш (назвы асоб), В.У. Бандаровіч (музычная лексіка), І.У. Будзько (рэлігійная лексіка), Н.І. Гілевіч (сацыяльна-эканамічная лексіка), З.П. Даўнене (гандлёвая лексіка), У.Д. Еўтухоў (тэмпаральная лексіка), З.А. Зяневіч (назвы свойскай жывёлы), В.А. Купрэнка (прамысловая лексіка), М.А. Корчыц (будаўнічая лексіка), Марчанка, Н.Р. Мордас (мінералагічная лексіка), Н.К. Памецька (ваенная лексіка), Л.І. Рабаданава (назвы адзення), К.У. Скурат (назвы мер), І.В. Шадурскі (сельскагаспадарчая лексіка), А.К. Шыкаловіч (назвы роднасці і сваяцтва), Э.А. Ялоўская (медыцынская лексіка) і інш.; гл. таксама [3, с. 161–227].

інш.; 2) назвы ўдзельнікаў судовага працэсу: *доводячий* 'ісцец', *заходца* 'асоба, якая адказвала ў судзе замест таго, каго выклікалі', *люди* 'сведкі', *поводь* 'ісцец', *позванный* 'той, каго пазвалі на суд', *пригнаненый* 'той, каго зняважылі', *сведокъ* 1. 'той, хто непасрэдна прысутнічаў пры якім-н. здарэнні, падзеі'; 2. 'асоба, якая выклікаецца ў суд, каб даць паказанні пра вядомыя ёй абставіны па справе', *сторона* 'бок у судовым працэсе', *сторона доводячая*, *сторона жалобная* 'ісцец', *сторона сужоная* 'адказчык', *сутяжсей* 'праціўнік у судовым працэсе' і інш.; 3) назвы парушальнікаў закону: *выступца* 'злачынец', *забиякъ* 'забойца, грабежнік', *квалтовникъ* 'асоба, якая чыніць гвалт, насілле, разбойнік', *подводца* 'падбухторшчык на злачынную справу', *пожогца* 'падпальшчык', *розбойникъ* 'той, хто займаецца разбоем, грабежнік, рабаўнік', *сильникъ* 'гвалтаўнік', *шкодникъ* 'той, хто наносіць шкоду, страты' і інш.; 4) назвы злачынстваў і правапарушэнняў: *вина* 'правапарушэнне', *грабежъ* 'захоп чужой маёмасці', *квалтованье* 'гвалтаванне', *лупежство* 'грабеж, рабунак, разбой', *нагабанье* 'знявага, паклёп', *наездка домовая* 'нападзенне на дом', *ображенье* 'зневажэнне', *потварь* 'паклёп', *охраненье* 'нанясенне пабояў, пасля якіх наступае калецтва', *речи менише* 'крымінальныя злачынствы, за якія не прадугледжана пакаранне смерцю', *силство* 'згвалтаванне', *ураненье* 'раненне' і інш.; 5) назвы пакаранняў: *втятье руки* 'адсячэнне рукі', *выволанье з земли* 'выгнанне злачынца за межы краіны', *вязенье* 'зняволенне, трыманне пад вартай', *нетство (нятство)* 'зняволенне, палон', *скаранье* 'пакаранне', *смерть* 'смяротная кара', *страченье шиш* 'пакаранне смерцю' і інш.; 6) назвы штрафаў і пошлін: *вишовое* 'плата віжам за выкананне імі сваіх абавязкаў', *вина* 'штраф', *голова*, *головное*, *головщина* 'штраф за забойства', *децкованое*, *децкованье* 'пошліна за выкананне дзецкім судовых даручэнняў', *квалтъ* 'штраф, грашовая плата за ўчынены гвалт', *пересудь* 'плата суддзям за разгляд пэўнай грамадзянскай справы', *поколодное* 'плата з вязня пры выхадзе яго з турмы, дзе ён сядзеў у калодзе', *рана* 'плата за нанясенне ран', *роспусть* 'пошліна за развод', *тивуница* 'падатак на карысць цівуна' і інш.; 7) агульныя і прыватныя назвы судаводства: *апеляцыя* 'апеляцыя', *врядь* 'суд', *давность земская* 'ўстаноўлены законам тэрмін, заканчэнне якога цягне за сабой прававыя вынікі', *исправа* 'разгляд справы', *копа* 'суд, у склад якога ўваходзілі прадстаўнікі бакоў, якія спрачаюцца', *осужение* 'судовы працэс', *отволоченье права* 'спыненне судовага разбіральніцтва або яго адтэрміноўка', *отзыванье* 'апеляцыя', *право* 1. 'суд'; 2. 'сукупнасць норм і правіл, усталяваных дзяржавай, якія рэгламентуюць адносіны ў грамадстве', *розъездъ* 'выязны суд (па размежаванні зямельных уладанняў)', *справедливость* 'правасуддзе', *судь* 1. 'працэс разгляду справы і вынясення прысуду'; 2. 'прысуд'; 3. 'памяшканне, дзе разглядаюцца судовыя справы', *трибуналь* 'вышэйшы апеляцыйны суд', *юрисдикция* 'юрыдычнае права' і інш.; 8) назвы складнікаў выканаўчай і следчай дзейнасці судовых органаў: *вина розбойная* 'абвінавачванне ў разбоі', *вызнанье* 'сведчанне, паказанні', *вымолва* 'апраўданне', *доводь слушный* 'абгрунтаваны доказ', *досветченье* 'доказ, сведчанне', *жалоба* 'скарга', *кривда* 'скарга', *осоченье* 1.

‘данос’; 2. ‘абгавор’, *розознанье* ‘сведчанне’, *сведетство* 1. ‘сведчанне, паведамленне, пацвярджэнне’; 2. ‘факты або рэчы, якія пацвярджаюць што-н.’, *секвестр* ‘канфіскацыя спрэчнай маёмасці да судовага рашэння’ і інш.; 9) назвы дзеянняў, звязаных з арганізацыяй і правядзеннем судовага працэсу: *бороніцца* ‘даказваць невіноўнасць’, *вадзіць* ‘абвінавачваць’, *вызнати* ‘засведчыць, пацвердзіць на судзе’, *доіскавати* ‘дазнавацца’, *домучіцца* ‘дабіцца прызнання ў здзяйсненні правапарушэння праз прымяненне катавання’, *жаловатися* ‘скардзіцца’, *осудіць* 1. ‘правесці судовае разбіральніцтва’, 2. ‘прызнаць вінаватым і вынесці прыгавор’, *правоватися* ‘весці судовую справу’, *сведетельствовати* ‘сведчыць’, *седети* ‘прымаць удзел у пасяджэннях суда’, *сказовати* ‘выносіць прыгавор’, *трести* ‘праводзіць вобыск’ і інш.; 10) назвы дзеянняў, звязаных са здзяйсненнем правапарушэнняў: *вделати шкоду* ‘нашкодзіць’, *збити* ‘моцна пабіць, знявечыць’, *згвалтовати* ‘здзейсніць насілле’, *красці* ‘красці’, *лупіць* ‘грабіць, рабаваць’, *наездчати* ‘здзяйсняць нападзенне на маёмасць’, *на смерць забіць* ‘забіць’, *окрасці* ‘ўкрасці’, *побрати* ‘ўкрасці’, *шкоду вчыніць* ‘нанесці ўрон, страту’ і інш.; 11) назвы дзеянняў, звязаных з вынясеннем і ажыццяўленнем судовых рашэнняў, прыгавораў: *брати* ‘спаганяць паводле прыгавору суда’, *вделати отпаву* ‘ажыццявіць судовую пастанову’, *выволати* ‘аб’явіць выгнаным з краіны’, *віною карати* ‘падвяргаць пэўнаму пакаранню’, *выдати на смерць* ‘прыгаварыць да пакарання смерцю’, *дати кату у руки* ‘прыгаварыць да чвартавання’, *на смерць сказати* ‘прыгаварыць да пакарання смерцю’, *карати огнем* ‘спальваць на кастры’, *на коль сажати, на коль тыкати* ‘караць смерцю праз павешанне’, *на шибеницу выдати* ‘прыгаварыць да павешання’ і інш.

Даследаванне семантыкі разгледжаных намінацый засведчыла дамінаванне адназначных лексем. Многазначныя словы маюць ад двух да пяці значэнняў, выступаюць адначасова як члены некалькіх лексічных аб’яднанняў, што ў сваю чаргу з’яўляецца прычынай адрознення ў іх спалучальных магчымасцях. Рэалізацыя значэння падобных лексем вызначаецца кантэкстам. Многія намінацыі, ідэнтычныя ў семантычных адносінах, характарызуюцца неаднолькавай графіка-арфаграфічнай і фанетычнай структурай, уплыў на якую аказалі ступень узаемадзеяння мясцовай народнай стыхіі, традыцыйных кніжнай і іншамоўнай плыняў.

У корпусе юрыдычнай лексікі відавочную перавагу маюць універбальныя найменні, прадстаўленыя назоўнікамі, дзеясловамі, радзей прыметнікамі і дзеепрыметнікамі. Замацаванне за апошнімі дэнататыўнага значэння ажыццяўлялася шляхам іх субстантывацыі, традыцыйнага і аднаго з самых пашыраных спосабаў папаўнення прадметнай лексікі. Уваходзячы ў склад прадметнай лексікі, субстантываваныя прыметнікі і дзеепрыметнікі змяняюць сваё лексічнае значэнне – яны ўжо не ўказваюць на атрыбутыўную характарыстыку пэўнага прадмета, паняцця, а называюць яго. “Адбыліся змены і ў граматычным афармленні слова: былы канчатак прыметніка ў сістэме катэгорыі прадметнасці стаў як бы канчаткам-суфіксам назоўніка,

перастаўшы быць паказчыкам якасці. Катэгорыі роду і ліку набылі самастойнасць, парадыгма яго скарацілася” [14, с. 92].

Сярод полівербальных найменняў дамінуюць словазлучэнні, якія ўтвораны шляхам злучэння двух і больш слоў і ўяўляюць сабой асноўны тып асобнааформленых намінацый, служаць разгорнутым азначэннем адзінага азначаемага.

Найбольш пашыранымі тыпамі састаўных найменняў з’яўляюцца пабудаваныя па наступных мадэлях:

“назоўнік + дапасаваны прыметнік (дзеепрыметнік)”, які нясе на сабе функцыю ўдакладнення семантыкі галоўнага члена ў такога віду канструкцыі: *судья земский, судья кгородский, рокъ статутовой, судъ подкоморский, сторона поводовая, сторона противная, учынокъ горачый;*

“назоўнік + назоўнік у родным склоне”: *вделанье справедливости, отводъ следу, отволоченье права, переводъ права, страта права, страченье шиш;*

“дзеяслоў + назоўнік ва ўскосным склоне” (з наяўным ці адсутным прыназоўнікам): *вделати отправу, дати вину, впадывати въ вину, тратити почтивость, на горло тратити, карати горломъ, лицомъ выняти, спирати правомъ, стояти на праве.*

Аснову сістэмы юрыдычных назваў старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы складаюць спрадвечна беларускія лексемы: *вина, голова, дело, жалоба, истецъ, казнь, лицо, насилье, право, правда, сторона, судъ; выступокъ, жалобникъ, спротивникъ, сведокъ, светка, сказанье, сознание, свовольность, вольность, забойство, повинность, вижовое, головное, децкованое, записное, памятное, поколодное; дознати, допытати, отсудити, присудити, позвати, поискивати, приказати, припозвати, розказати* і інш.

Непасрэднай крыніцай узбагачэння юрыдычнай лексікі старабеларускіх помнікаў з’явілася запазычванне слоў іншамоўнага паходжання. Прызначэнне запазычанняў было накіравана на вербальнае абазначэнне новых рэалій і паняццяў, якія “пастаянна ўзнікалі ў рэчаіснасці пад уплывам знаёмства з грамадска-палітычным, гаспадарча-эканамічным жыццём народаў, так і для змены многіх назваў, што станавіліся непрыгоднымі ў выніку грамадскага прагрэсу” [1, с. 3]. Сярод юрыдычных найменняў іншамоўнага паходжання дамінуюць запазычаныя з лацінскай і польскай моў (*апеляцыя, адверсаръ, декреть, електъ, комисаръ, реляция, сублевация, шкрутыниумъ, юрисдикция; апелевати, банитовати, вотовати; возный, выналязокъ, вязень, збродня, згубца, коповиско, подводца, свидетельство*); словы з нямецкай мовы нешматлікія (*гицель, мордерь, проба; варовати, фолдровати, шперовати*). Блізкасць фанетыка-марфалагічнага афармлення большасці лексем іншамоўнага паходжання да знешняга вобліку адпаведных польскіх слоў выступае сведчаннем таго, што асноўную ролю пры іх запазычванні выконвала польскамоўнае пасрэдніцтва. У храналагічных адносінах запазычаныя размяркоўваюцца неаднастайна. Так, напрыклад, да XIV ст. адносяцца словы *свидетство* 1388, *скаркга* 1388, да XV ст. – *возный*

1488, *декретъ* 1441, *еднати* 1434, *збродень* 1446, *обесити* 1448, *подводца* 1434, да XVI ст. – *банита* 1599, *едначь* 1510, *екзекуторъ* 1509, *лава* 1578, *синдикъ* ‘адвакат’, *спорчизна* 1529, *шперовати* 1579, да XVII ст. – *адверсарь* 1601, *юриста* 1638, *коповиско* 1622, *обдукцыя* 1665, *преюдикать* 1671, *реплика* 1615, *репротестовати* 1630, *тестимониумъ* 1654, да XVIII ст. – *инфамись* 1722 [1, с. 42–54]. Гэта пацвярджае выказаную раней думку А.М. Булыкі адносна прадстаўленасці запазычанняў у пастановах, прынятых на сесіях Галоўнага Трыбунала, вышэйшага апеляцыйнага суда у Вялікім Княстве Літоўскім, што адбываліся папераменна ў Вільні, Троках, Навагрудку і Мінску: “Пастановы, прынятыя Трыбуналам у 1583–1612 гг., можна разглядаць як пісьмовыя крыніцы, якія засталіся ў моўных адносінах у баку ад агульнага працэсу паланізацыі і лацінізацыі. Зусім іншы малюнак назіраецца ў рашэннях Трыбунала, якія датуюцца 1630–1655 гг., дзе акрамя пералічаных вышэй запазычанняў, знайшлі адлюстраванне многія новыя лексічныя сродкі польскага, нямецкага, лацінскага паходжання. Асабліва паказальным у гэтых адносінах з’яўляецца спіс уведзеных дадаткова лацінскіх слоў, прычым такіх, якія наогул не ўжываліся ў іншых жанрах тагачаснай пісьменнасці, а складалі спецыфічную прыналежнасць пазнейшых дзелаваў дакументаў” [2, с. 7].

Трэба падкрэсліць, што юрыдычныя назвы рэпрэзентуюцца ў старабеларускіх помніках дзелавага зместу неаднолькава і знаходзяцца ў прамой залежнасці ад іх жанру. Так, яны дамінуюць у вызнаннях, позвах, баніцыях, выраках, сабраных галоўным чынам у кнігах Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага, а таксама ў Вісліцкім статуце, Статутах Вялікага Княства Літоўскага 1529, 1566, 1588, “Судзібніку караля Казіміра”, “Трыбунале абывацелям Вялікага Княства Літоўскага”. Пры гэтым у апошніх яны прадстаўлены комплексна, у сувязі з тым, што гэтыя помнікі з’яўляліся агульнадзяржаўнымі заканадаўчымі кодэксамі. Наадварот, для прывілеяў, пацвярджэнняў, інскрыпцый, напрыклад, паказальная грамадска-палітычная і сацыяльна-эканамічная лексіка, паколькі гэтымі заканадаўчымі дакументамі замацоўваліся нормы дзяржаўнага ладу, правы і ільготы землеўладальнікаў, афармлялася прававое становішча асобных тэрыторый, рэгістраваліся правы і абавязкі розных груп насельніцтва, прызначаліся службоўцы на дзяржаўныя пасады, зацвярджалася атрыманне ці перадача зямель, маёнткаў і г.д. (напрыклад, *боярынъ* ‘баярын, незалежны землеўладальнік’, *волянинъ* ‘чалавек, які вызваліўся ад прыгонніцкай залежнасці’, *панъ* ‘асоба, якая належала да прывілеяваных слаёў грамадства, уладальнік’; *войтовство* ‘адна ці некалькі вёсак, якія былі пад наглядам войта’, *панство* ‘дзяржава’; *городничое* ‘пасада гараднічага’; *ратушь* ‘орган гарадскога самакіравання’, *скарбъ* ‘дзяржаўная казна’; *бирчое* ‘пэўная грашовая сума, якую зборшчыкі падаткаў бралі за сваю працу’, *восковничое* ‘падатак ад продажу воску’, *капцызна* ‘пошліна ад рэалізацыі спіртных напіткаў’; *золотой* ‘залатая манета’, *полугрошокъ* ‘манета вартасцю ў палавіну гроша’; *карчма* ‘продаж спіртных напіткаў’, *покупенье* ‘купля’; *дэдизна* ‘дзедзюскае валоданне,

спадчына', *ключь* 'зямельнае ўладанне, якое складалася з некалькіх вёсак' і інш.).

Такім чынам, юрыдычная лексіка старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы прадстаўлена разгалінаванай сістэмай намінацый, якія дастаткова поўна адлюстроўвалі прававыя нормы, забяспечвалі адпаведнасць юрыдычнага дакумента мэце яго стварэння, рабілі максімальна зразумелым яго змест, дакладна выражалі волю заканадаўцы.

Нягледзячы на набыткі ў даследаванні юрыдычнай лексікі, перспектыўнымі падаюцца, напрыклад, падрыхтоўка асобнага слоўніка старабеларускай юрыдычнай лексікі; удакладненне шляхоў і спосабаў яе папаўнення, развіцця, функцыянавання з улікам новых крыніц фактычнага матэрыялу, у прыватнасці апублікаваных кніг Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага; вызначэнне гістарычнай перспектывы намінацый. Вынікі такіх доследаў будуць спрыяць канкрэтызацыі ролі і функцый старабеларускай літаратурна-пісьмовай мовы ў грамадска-палітычным, прававым, сацыяльна-эканамічным, культурным жыцці нашых продкаў у эпоху сярэднявечча і стануць унёскамі у вывучэнне знешняй гісторыі беларускай мовы.

Літаратура

1. Булыка, А.М. Лексічныя запазычанні ў беларускай мове XIV–XVIII стст. / А.М. Булыка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1980. – 256 с.
2. Булыка, А.М. Лексіка іншамоўнага паходжання ў пастановах Галоўнага Трыбунала Вялікага княства Літоўскага / А.М. Булыка // Беларуская лінгвістыка. – 1997. – Вып. 47. – С. 3–7.
3. Гістарычная лексікалогія беларускай мовы / рэд. А.Я. Баханькоў, А.І. Жураўскі, М.Р. Суднік. – Мінск: Навука і тэхніка, 1970. – 339 с.
4. Закар'ян, М.М. Словарный состав Литовского статута 1588 года / М.М. Закар'ян: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1955. – 14 с.
5. Зіманскі, В.Э. Мова беларускай пісьменнасці ранняга перыяду (на матэрыяле Вісліцкага статута XV ст.) / В.Э. Зіманскі: дис. ... канд. філал. навук: 10.02.01. – Мінск, 2002. – 233 с.
6. Клімаў, І.П. Юрыдычная тэрміналогія ў Статуце Вялікага Княства Літоўскага 1588 г. / І.П. Клімаў // Статут Вялікага Княства Літоўскага ў гісторыі культуры Беларусі: матэрыялы IX Міжнар. кнігазнаўчых чытанняў, Мінск, 18–19 крас. 2013 г. / Нац. б-ка Беларусі; рэдкал.: Р.С. Матульскі [і інш.]. – Мінск, 2013. – С. 212–220.
7. Лозовский, В.М. Юридическая терминология в языке белорусских памятников XV–XVIII веков / В.М. Лозовский: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Белорус. гос. Ун-т. – Минск, 1966. – 18 с.
8. Мацкевіч, Ю.Ф. Літоўскі статут як помнік беларускай літаратурнай мовы XV – пачатку XVI ст. / Ю.Ф. Мацкевіч: дис. ... канд. філал. навук. – Мінск, 1946. – 232 с.
9. Новік, М.А. Лексіка Статута Вялікага княства Літоўскага (1588) / М.А. Новік: дис. ... канд. філал. навук: 10.02.01. – Мінск, 2003. – 200 с.
10. Паляшчук, Н.В. Мова 'Трыбунала' (1586) / Н.В. Паляшчук: дис. ... канд. філал. навук: 10.02.01. – Мінск, 1999. – 198 с.
11. Паляшчук, Н.В. "Судзебнік Казіміра" (1468) як помнік старабеларускай дзелавай пісьменнасці / Н.В. Паляшчук // Словаўтварэнне і іншыя ўзроўні беларускай літаратурнай мовы: матэрыялы Міжнар. навук. канф., Мінск, 24–25 лістап. 2014 г.; навук. рэд. В.М. Нікалаева. – Мінск, 2014. – С. 167–173.
12. Статут Вялікага Княства Літоўскага 1588: Тэксты. Даведнік. Каментарыі / Рэдкал.: І.П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: БелСЭ, 1989. – 573 с.
13. Сташайтене, В.П. Лексіка Литовской метрики (книг судных дел) / В.П. Сташайтене: автореф. дис. ... канд. филол. наук / Белорус. гос. ун-т. – Минск, 1965. – 16 с.
14. Шакун, Л.М. Словаўтварэнне / Л.М. Шакун. – Мінск: Выш. шк., 1978. – 128 с.